University of Tehran Prees

Journal of Language Research

Online ISSN: 2676-3362

https://jolr.ut.ac.ir

Phonetic Processes in the Tabari Translation of Abu al-Fadl ibn Shahrdwir Dailami's Book of Allah Commentary

Yousef Latef [1], Mohammad Kazem Yousefpour [2]

1.Corresponding Author, Ph.D Candidate, in Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran. Email:latefyousof@gmail.com

2.Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Guilan, Rasht, Iran. Email: yousefpour@guilan.ac.ir

Article Info

Article Type:
Research Article

Article History:
Received:
29, August, 2026

In Revised Form:
6, September, 2026

Accepted:
12, September, 2026

Published Online:
21, September, 2026

Keywords:
Tafsir Kitab-Allah, Phonological Features, Tabari, Phonological Processes, Substitution (Abdal), Elision.

Abstract

This study aims to analyze and elucidate the phonological features of the "Tabari Translation of Tafsir Kitab-Allah," authored by Abu al-Fadl ibn Shahrdavir Daylami, an eminent scholar from Northern Iran in the late 8th century AH. The significance of this text lies in its role as a rare, surviving example of religious literature written in the Tabari language, serving as a vital bridge between classical exegetical texts and the local dialects of the Caspian region. From a linguistic perspective, investigating such works is essential for bridging the existing gaps in our understanding of the phonological evolution of Iranian languages during the Middle period. The research is fundamental (theoretical) in its objective and employs a descriptive-analytical methodology based on content analysis. The corpus of the study includes two volumes of the manuscript of the Tabari translation of the Quran, selected through purposive sampling. In the process of data analysis, a structuralist approach was adopted to extract and classify phonological transformations across various linguistic contexts, including both lexical items and verbal forms. The analysis of the data extracted from the linguistic corpus reveals that the language utilized in this text possesses distinct phonological characteristics and specialized phonological processes, which reflect the dialectal state of Mazandaran in the 8th century AH. The most prominent of these processes include: the substitution (abdal) of certain consonants, the elision of consonants at the word-final position and within sentential contexts (particularly at the end of certain prepositions and verbal stems), the occurrence of metathesis (displacement of sounds) in several common words, as well as several rare phonological transformations that appeared sporadically throughout the text. The findings of this investigation indicate that among the various phonological developments in this work, the frequency of "substitution" and "metathesis of consonants" was significantly higher than that of "elision" and other phonological features. This high frequency suggests a linguistic inclination by the author toward standardizing specific phonological patterns to facilitate the transmission of complex exegetical concepts to the native audience. The final results of this research not only contribute to a more precise understanding of contemporary texts of the same era but also serve as a documentary source for the study of the history of Tabari dialect phonology and its evolution in the transition from Middle to New Iranian languages.

Cite this The Author(s): Late, Y., Yousefpour, M. K., (2026):Phonetic Processes in the Tabari Translation of Abu al-Fadl ibn Shahrdwir Dailami's Book of Allah Commentary. Journal of Language Researches, No. 1, Vol.17 , Serial No.32, Spring& Summer -(101-118). https://doi: 10.22059/jolr.2026.424041.666976

Publisher: University of Tehran Press.

© Author(s) retain the copyright. Yousef Latef: Mohammad Kazem Yousefpour.

DOI: https://doi.org/10.22059/jolr.2026.424041.666976

1. Introduction

Tabari (Mazandarani), a Northwestern Iranian language, has a long but fragmentary written history. A major surviving record is Tafsir Kitab-Allah, a Quran commentary attributed to Abu al-Fadl ibn Shahruwayh Daylami and associated with the late 8th century AH. Beyond its religious and textual importance, it preserves extensive Old Tabari prose and rare evidence for the language's historical sound system. Previous scholarship has established the commentary's manuscript history and theological context, while linguistic studies have examined other Tabari texts and early Quranic translations. However, this commentary's phonetic patterns have not been systematically analyzed. This study classifies its sound processes and considers their significance for Mazandarani's history. The analysis distinguishes recurring correspondences from isolated spellings and considers how orthography may mediate pronunciation. These questions guide cautious interpretation of patterns.

2. Literature Review

Research on Tafsir Kitab-Allah has chiefly addressed its author, Zaydi setting, manuscripts, scribal layout, and theology. It establishes the work's importance for northern Iranian history but offers no comprehensive phonological account. Other historical and dialectological studies document sound change in Tabari, while analyses of early translations identify consonant alternations and features shared with modern Mazandarani. Studies of Persian commentaries also provide useful methods. Yet these works focus on different corpora or on Persian rather than this commentary's continuous Tabari prose. The present study fills this gap with an independent phonetic analysis.

3. Methodology

This fundamental, descriptive-analytical study uses content analysis. Its corpus comprises 2 volumes of the facsimile edition of Tafsir Kitab-Allah. The whole text was examined, and words or constructions with potentially relevant phonetic features were recorded with contextual meanings. Evidence was classified as substitution, assimilation, vowel change, rounding, hiatus resolution, deletion, metathesis, or other tendencies. Analysis is qualitative; frequency is reported only where a clear count is available. Ambiguous spellings and forms dependent on conjectural reconstruction are excluded as definitive evidence. Examples illustrate recurring patterns; page references and extended citations are omitted for concision.

4. Data Analysis

The leading consonant alternation is /z/ to /j/ (the affricate /dʒ/), as in nemaj 'prayer', ruj 'day', and andaje 'measure'. Approximately 85 lexical items show this pattern. Other recurrent changes include /g/ to /v/ (vanah 'sin', vashna 'hungry') and /b/ to /v/ (shetav 'haste', vehter 'better'). Less frequent cases include /p/ to /v/, /y/ to /v/, /t/ to /d/ in da for ta, /d/ to /y/ in kheyā for khoda 'God', and /r/ to /l/ in kaljar for karzar 'battle'. Imāla, the raising/fronting of /ā/ toward /i/, occurs mainly in loanwords, as in vijeb for vajeb 'obligatory'. A few forms show /z/ devoiced to /s/. Recurrence strengthens the /z/ to /j/ pattern, although individual examples cannot establish its chronology or universal application. The less frequent alternations are consequently treated as evidence for variation, not as equally productive rules.

Assimilation appears in hambaz for anbaz and dambal for donbal, with /n/ becoming /m/ before a bilabial consonant. A widespread feature is rounding and raising /ān/ and /ām/ to /un/ and /um/. It occurs in demonstratives (un for an 'that'), lexical forms (dunesh for danes 'knowledge'), and verbs. The plural ending -un/-una is especially frequent, with more than 100 attestations, including peyghambaruna 'prophets'. Examples of /um/ include peyghumbar for payambar 'prophet'. The plural ending is especially significant because grammatical distribution suggests a pattern beyond isolated vocabulary. Yet spellings do not specify exact vowel quality in every occurrence; morphological recurrence and phonetic precision must be assessed separately.

Hiatus is resolved through glottal-stop insertion in forms such as fereshte'un for fereshtegan 'angels'. Deletion affects final /n/ and /d/ (sangi for sangin 'heavy'; su for sud 'profit') and

medial consonants, including /f/ in gatim for goftim ‘we said’ and /x/ in tal for talkh ‘bitter’. Loss of /f/ in forms of goftan ‘to say’ parallels modern Mazandarani. Final consonants are also absent in a for az ‘from’ and da for dar ‘in’. Metathesis is limited, as in revsa for rosva ‘disgraced’. Other isolated forms include hamush for khamush ‘silent’ and mik for mikh ‘nail'. Several types of deletion converge on reduced segmental complexity, but the examples cannot always distinguish connected speech from lexical or scribal effects. Sparse metathesis therefore remains tentative.

5. Discussion and Conclusion

Tafsir Kitab-Allah is not simply Persian with occasional dialect words: its Tabari passages preserve patterned phonological behavior across lexical, derivational, and inflectional forms. Consonant alternation—especially /z/ to /j/ and /b/ to /v/—and the development of /ān/ and /ām/ into /un/ and /um/ are most prominent. Their distribution, including the productive plural ending, suggests that many reflect regional speech rather than isolated scribal variation. Deletion indicates a tendency toward simpler syllable structure; the loss of /f/ in forms of ‘to say’ also suggests continuity with modern Mazandarani morphophonology. Imāla appears mainly in loanwords and earlier writing conventions, while sparse metathesis may reflect dialectal or scribal variation. Overall, the commentary offers valuable evidence for Caspian Iranian phonological history and links older linguistic layers with modern Mazandarani. Manuscript transmission and orthography should nevertheless be considered when interpreting individual forms. These findings support comparison, not precise dating or proof of direct descent. Distinguishing robust patterns from sparse forms limits overinterpretation. Future comparison of manuscript witnesses and neighboring Caspian varieties could test whether variation is dialectal, chronological, or scribal.

دانشگاه تهران

پژوهش‌های زبانی

شاپای الکترونیکی: ۲۶۷۶-۳۳۶۲

https://jolr.ut.ac.ir/

فرایندهای آوایی در ترجمهٔ طبریِ تفسیرِ کتاب‌الله اثر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی

یوسف لاطف ✉[۱]، محمدکاظم یوسف‌پور ✉[۲]

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی مقطع دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: latefyousof@gmail.com

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه گیلان، رشت، ایران. رایانامه: yousefpour@guilan.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:
علمی – پژوهشی

تاریخ دریافت:
۱۴۰۵/۰۶/۰۷

تاریخ بازنگری:
۱۴۰۵/۰۶/۱۵

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۵/۰۶/۲۱

تاریخ انتشار:
۱۴۰۵/۰۶/۳۰

واژه‌های کلیدی:
تفسیر کتاب‌الله، خصوصیات آوایی، طبری، فرآیندهای آوایی، ابدال، حذف

چکیده

پژوهش حاضر با هدف واکاوی و تبیین ویژگی‌های آوایی در «ترجمهٔ طبریِ تفسیر کتاب‌الله»، اثر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی، از علمای برجستهٔ شمال ایران در اواخر قرن هشتم هجری، سامان یافته است. اهمیت این متن در آن است که به‌عنوان یکی از آثار نادرِ به‌جامانده از متون دینی به زبان طبری، پیوندی میان متون تفسیری کهن و گویش‌های محلی منطقه دریای کاسپین برقرار می‌سازد. از منظراهمیت زبان‌شناختی، بررسی این دست آثار می‌تواند خلأهای موجود در شناخت تحولات آواییِ زبان‌های ایرانی در دورهٔ میانی را پر کند. این پژوهش از نظر هدف، بنیادی (نظری) و از حیث ماهیت، توصیفی– تحلیلی و مبتنی بر روش تحلیل محتواست. پیکرهٔ مورد بررسی شامل دو مجلد از نسخهٔ ترجمهٔ طبری قرآن است که با روش نمونه‌گیریِ هدفمند انتخاب شده است. در فرایندِ تجزیه‌وتحلیل اطلاعات، تلاش شده است تا با رویکردی ساختارگرایانه، تحولات آوایی در بافت‌های مختلفِ زبانی (در سطح واژگان و افعال) استخراج و طبقه‌بندی شود. واکاوی داده‌های استخراج‌شدهٔ پیکرهٔ زبانی این اثر نشان می‌دهد که زبانِ به‌کاررفته در آن، از منظر آوایی واجد مختصات متمایز و فرآیندهای آواییِ ویژه‌ای است که بازتاب‌دهندهٔ وضعیت گویشیِ مازندران در سدهٔ هشتم هجری است. مهم‌ترین این فرآیندها عبارت‌اند از: جانشینی (ابدال) برخی صامت‌ها به جای یکدیگر، فرآیند حذف صامت‌ها در جایگاه پایانیِ واژگان و در بافت‌های میان‌کلامی (به‌ویژه در پایان برخی حروف اضافه و بن‌های فعلی)، وقوع فرآیند قلب (جابه‌جایی آواها) در شماری از واژگانِ متداول، و همچنین پاره‌ای دگرگونی‌های آواییِ نادر که به‌صورت موردی در متن مشاهده شده است. یافته‌های این بررسی بیانگر آن است که در میان مجموع تحولات آواییِ این اثر، بسامدِ فرآیندِ «جانشینی» و «جابه‌جایی صامت‌ها» به‌مراتب بیش از فرآیندهای «حذف» و سایر ویژگی‌های آوایی بوده است. این بسامد بالا، نشان‌دهندهٔ گرایشِ زبانیِ مؤلف به تثبیتِ برخی الگوهای آواییِ خاص در راستای انتقال مفاهیمِ دشوارِ تفسیری به مخاطبان بومی است. نتایج نهایی این تحقیق، نه‌تنها به درک دقیق‌ترِ متونِ هم‌عصرِ این ترجمه کمک می‌کند، بلکه به مثابهٔ سندی برای مطالعهٔ تاریخ آواشناسیِ گویش‌های طبری و تطور آن‌ها در گذار از زبان‌های ایرانی میانه به نو محسوب می‌شود.

استناد: لاطف، یوسف؛ یوسف پور، محمدکاظم (۱۴۰۵): فرایندهای آوایی در ترجمهٔ طبری اثر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی، پژوهش‌های زبانی، سال ۱۷، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان، پیاپی ۳۲- (۱۱۸-۱۰۱).

DOI: 10.22059/jolr.2026.424041.666976

CC BY NC

ناشر: مؤسسهٔ انتشارات دانشگاه تهران. © نویسندگان: یوسف لاطف، محمدکاظم یوسف پور

۱. مقدمه

زبان طبری (مازندرانی) به‌عنوان یکی از کهن‌ترین زبان‌های ایرانیِ شمال غربی، از پیشینهٔ مکتوب و ادبی دیرپایی برخوردار است؛ بااین‌حال، بسیاری از مواریث کهن نگاشته‌شده به این زبان در گذر زمان دستخوش حوادث گردیده و از میان رفته‌اند، به‌گونه‌ای که امروزه از برخی از آن‌ها جز نام یا ابیاتی پراکنده اثری در دست نیست. از جملهٔ این آثار مفقود می‌توان به *مرزبان‌نامه*، اثر مرزبان بن رستم (تألیف‌شده در سدهٔ چهارم هجری قمری) اشاره کرد که اصل متن طبری آن از میان رفته و تنها دو تحریر و ترجمهٔ فارسی از آن، یعنی *روضه‌العقول* اثر محمد بن غازی ملطیوی (اواخر قرن ششم هجری) و *مرزبان‌نامه* اثر سعدالدّین وراوینی (قرن چهارم هجری) به یادگار مانده است. اثر منظوم دیگری از همین مؤلف با نام *نیکی‌نامه* (قرن چهارم هجری) که درحقیقت دیوان اشعار وی بوده نیز مفقود گردیده است. اسماعیل‌پور مطلق ضمن بررسی اشعار هجایی ایرانی، با استناد به بیتی در *تاریخ طبرستان* تألیف ابن‌اسفندیار، وجود تاریخی این منظومه را به تأیید رسانده است:

«چنین گِته دونایِ زرّین کتاره به نیکی نومه که شعر جاده یاره»
(ابن‌اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۳۷؛ اسماعیل‌پور، ۱۳۸۰: ۱۰۹)

[معنی: دانای زرّین گفتار در «نیکی‌نامه» چنین گفت که راهنمای شعر است].

همچنین می‌توان از *باوندنامه* یاد کرد که رساله‌ای در تاریخ طبرستان و متعلق به سده‌های پنجم و ششم هجری قمری بوده، اما نام نگارنده و اصل نسخهٔ آن دست‌نیافتنی است. افزون بر این آثار مستقل، در پاره‌ای از منابع تاریخی کهن نظیر *قابوس‌نامه* اثر عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر بن قابوس وشمگیر، *تاریخ طبرستان* تألیف ابن‌اسفندیار، *تاریخ طبرستان و رویان و مازندران* و *تاریخ گیلان و دیلمستان* هر دو از نگاشته‌های میر ظهیرالدین مرعشی، و *تاریخ رویان* تصنیف اولیاءالله آملی، واژه‌ها، ترکیبات، عبارات و اشعاری پراکنده به این گویش ثبت و ضبط شده است. این دست‌مایه‌ها مهم‌ترین مدارک بازمانده پیش از نگارش ترجمهٔ قرآن به زبان طبری موسوم به *تفسیر کتاب‌الله* اثر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی (اواخر سدهٔ هشتم هجری) محسوب می‌شوند.

در دوره‌های متأخرتر نیز آثاری به این زبان پدید آمده است؛ از آن جمله‌اند: *کنزالأسرار مازندرانی* منسوب به دیوان اشعار امیر پازواری (پس از دورهٔ صفویه)، *نصاب مازندرانی یا نصاب طبری* سرودهٔ امیرتیمور قاجار ساروی ملقب به امیر مازندرانی (عصر محمدشاه قاجار)، *شکوفه‌هایی از ادبیات مازندران* تألیف فتح‌الله صفاری، *روجا* مجموعه اشعار طبری نیما یوشیج و *نوج* برگزیدهٔ اشعار بیست شاعر معاصر مازندرانی، که بیانگر تداوم پویایی این زبان در دوره‌های متأخر است.

در میان این میراث زبانی، *تفسیر کتاب‌الله* نوشتهٔ ابوالفضل عباس بن شهردویر دیلمی، از علمای نامدار زیدیهٔ شمال ایران در اواخر سدهٔ هشتم هجری، جایگاهی ممتاز دارد. در میراث علمی فرقهٔ زیدیه، توجه به معارف اهل‌بیت (ع) نمودی آشکار دارد و تقارب اندیشهٔ کلامی این مذهب با معتزله و تکیه بر عقل‌گرایی، پیوندهای وثیقی میان مبانی آنان با متون امامیه پدید آورده است؛ ازاین‌رو، بازخوانی آثار زیدیان نه‌تنها متضمن شناسایی میراث بومی شمال ایران است؛ بلکه با رویکردی ایجابی می‌تواند به‌عنوان بخشی از میراث مشترک تفکر شیعی مورد واکاوی قرار گیرد. اهمیت پرداختن به این اثر، افزون بر جنبه‌های مذهبی، به سبب ارزش‌های بی‌بدیل متنی، لغوی، تاریخی، نسخه‌شناختی و سنت ویژهٔ کتابت آن است. ازدیگرسو، بررسی اقوال و آرای مفسران زیدی در این متن، تصویر روشنگری از تحولات فکری این مذهب به دست می‌دهد و درعین‌حال شواهدی از گرایش‌های ولایی مؤلف را آشکار می‌سازد که حاکی از اشتراکات بنیادین آن با مذهب امامیه است.

پژوهش حاضر با هدف اصلی واکاوی، تبیین و طبقه‌بندی ویژگی‌ها و فرآیندهای آوایی در ترجمهٔ طبریِ *تفسیر کتاب‌الله*، اثر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی (از علمای شمال ایران در اواخر قرن هشتم هجری) سامان یافته است. تمرکز

بنیادین این مطالعه بر شناخت مختصات آواییِ دو مجلد از این اثر است تا از این طریق، تصویری دقیق و مستند از نظام آوایی زبان طبری در اواخر سدهٔ هشتم هجری به دست آید.

اهمیت و ضرورت بررسی زبان‌شناختی *تفسیر کتاب‌الله*، علاوه بر پیوستگی و تنوع شواهد، ازآن‌جا ناشی می‌شود که این اثر، یکی از گسترده‌ترین و کهن‌ترین پیکره‌های پیوسته و مکتوب نثر طبریِ کهن به شمار می‌آید. برخلاف شواهد مندرج در متون تاریخی که غالباً تک‌بیت‌ها، واژگان مفرد یا عباراتی پراکنده‌اند، این تفسیر متنی پیوسته و گسترده از ترجمهٔ قرآن کریم را در اختیار پژوهشگر قرار می‌دهد که ازحیث فیلولوژی و ریشه‌شناسی تاریخی حائز ارزش بنیادین است. باتوجه‌به دگرگونی‌های مداوم در ساختار آوایی و واژگانی زبان‌ها و گویش‌های بومی در مواجهه با زبان معیار، تحلیل علمی مختصات آوایی چنین آثاری برای ثبت، بازسازی و ریشه‌شناسی آواهای تاریخی طبری ضرورت تام دارد. شناخت ویژگی‌های آوایی این متن، پرده از سنت نگارشی کاتبان کهن برمی‌دارد و مسیر دادوستد زبانی، قواعد ابدال، قلب و فرایندهای حذفی را در زبان طبری سدهٔ هشتم هجری روشن می‌سازد. ازاین‌رو، بررسی سامان‌مند لایه‌های آوایی این اثر، افزون بر آشکارسازی ساختار کهن این زبان، داده‌های تجربیِ وثیقی را برای مطالعات تاریخی–تطبیقی زبان‌های ایرانی شمال غربی فراهم می‌آورد.

۲. مروری بر پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پیشینِ مرتبط با این موضوع را می‌توان در دو محور عمده دسته‌بندی و ارزیابی کرد:

الف. مطالعات متن‌شناختی، نسخه‌شناسی و مذهبی پیرامون «تفسیر کتاب‌الله» و مؤلف آن

بخش عمدهٔ مطالعاتی که مستقیماً به *تفسیر کتاب‌الله* پرداخته‌اند، ماهیت تاریخی، نسخه‌شناختی و کلامی داشته‌اند:

– عمادی حائری (۱۳۸۸) در مقدمهٔ تحلیلی بر نسخهٔ برگردان *تفسیر کتاب‌الله* (دورهٔ دو جلدی)، به معرفی جایگاه مؤلف (ابوالفضل بن شهردویر دیلمی)، تبیین شیوهٔ نگارش سطری و ستونی، و تحلیل زبان و حواشی طبری پرداخته و اختلافات تاریخی پیرامون عصر کتابت اثر (سده‌های هفتم تا هشتم ق) را بررسی کرده است؛ وی همچنین در یادداشتی دیگر به جنبه‌های کتاب‌آرایی و سطربندی دست‌نویس‌ها پرداخته است (عمادی حائری، ۱۳۸۹: ۲۵۴–۲۵۳).

– انصاری و اشمیتکه (۱۳۹۰) در مقالهٔ «زیدیان ایران در قرن هفتم هجری/ سیزدهم میلادی: ابوالفضل بن شهردویر دیلمی گیلانی و تفسیرش بر قرآن»، سنت تعلیمی و میراث مکتوب زیدیهٔ شمال ایران و نقش اثر ابوالفضل دیلمی را به‌عنوان یکی از اسناد محوری زیدیان در انتقال مواریث کلامی به یمن تحلیل کرده‌اند.

– رحمتی (۱۳۹۱، ۱۳۹۳) در مقالات «نسخه‌ای کهن و نویافته از تفسیر کتاب‌الله» و «*تفسیر کتاب‌الله* و نسخه‌های آن»، به شناسایی دست‌نویس‌های پراکنده و تصحیح اطلاعات نسخه‌شناختی اثر پرداخته است.

– قوجائی خامنه و موسوی‌نژاد (۱۳۹۵) با رویکردی کلامی، در پژوهش خود گرایش‌های مذهبی، زیدی و ولایی مفسر را در لایه‌های متن تبیین کرده‌اند.

– صادقی و پشت‌دار (۱۳۹۹) نیز به بررسی و انطباق بخشی از دست‌نویس‌های قرآنیِ آستان قدس رضوی با ترجمهٔ دیلمی/طبریِ تفسیر کتاب‌الله پرداخته‌اند.

این گروه از پژوهش‌ها هرچند بستر تاریخی و اهمیت این متن را تثبیت کرده‌اند، اما به واکاوی نظام‌مند زبان‌شناختی و تحلیل آوایی آن وارد نشده‌اند.

ب. مطالعات زبان‌شناختی و آوایی در متون کهن طبری و ترجمه‌های تفسیری

در حوزهٔ زبان‌شناسی تاریخی زبان طبری و تحلیل‌های زبانی ترجمه‌های کهن:

– برجیان (۱۳۸۸، ۱۳۹۹) در مقالات «ترجمهٔ زیدی قرآن به زبان طبری» و «تحولات تاریخی زبان طبری»، ادوار تاریخی زبان طبری را معرفی کرده و با نگاهی تطبیقی به بررسی ساخت‌های دستوری، لغات و تحولات اصوات پرداخته است.

– ابراهیمی (۱۳۹۴) در مقالهٔ «ویژگی‌های آوایی ترجمهٔ قرآن کریم به زبان طبری قدیم»، با تحلیل پیکره‌ای حدود ۲۵۰۰ واژه از دست‌نویسی متعلق به قرون ۹ و ۱۰ ق، نشان داده است که ترجمهٔ طبری چگونه برخی مختصات آوایی زبان‌های ایرانی میانه (نظیر ابدال «ز» به «ج»، «گ» به «و» و «ب» به «و») را در خود حفظ کرده است.

– علاوه‌براین، پژوهش‌های متعددی بر ویژگی‌های زبانی، آوایی و دستوری ترجمه‌های فارسی کهن قرآن انجام شده است؛ ازجمله بررسی ویژگی‌های آوایی در دست‌نویس‌های کهن تفاسیری چون *بصائر یمینی* (بیگدلو، ۱۴۰۰) و *تفسیر حدادی* (آقامحمدی، ۱۳۹۸)، مختصات نحوی و صرفی در *تفسیر سورآبادی* (رسالت‌پناهی و دیگران، ۱۴۰۰) و *کشف‌الاسرار* (رکنی، ۱۳۵۱)، و مقاومت واژگانی در ترجمهٔ *تفسیر طبری* (مهدوی، ۱۴۰۵).

این مطالعات گرچه الگوهای مناسبی برای واکاوی زبان‌شناختی متون تفسیری کهن به دست می‌دهند، اما تمرکز آن‌ها یا بر ترجمه‌های فارسی دری استوار بوده و یا در حوزهٔ طبری، متون دیگری غیر از را بررسی کرده‌اند.

بررسی نقادانهٔ پیشینهٔ پژوهش نشان می‌دهد که با وجود اهمیت فیلولوژیک و زبانیِ «*تفسیر کتاب‌الله*»؛ امّا خلأ پژوهشی نظیر:

۱. تمرکز تک‌بُعدی بر مباحث نسخه‌شناسی و کلامی: غالب پژوهش‌های انجام‌شده بر روی تفسیر ابوالفضل بن شهردویر دیلمی به جنبه‌های کتاب‌شناختی، نسخه‌شناسی و باورهای مذهبی مؤلف محدود مانده و متن منثور و پیوستهٔ طبریِ آن از منظر دانش زبان‌شناسی نادیده گرفته شده است.

۲. فقدان پژوهش واج‌شناختی اختصاصی بر این اثر: اگرچه ویژگی‌های آوایی برخی متون دیگر طبری (نظیر دست‌نویس قرن ۹ و ۱۰ ق) بررسی شده است؛ اما تاکنون هیچ پژوهش مستقلی فرآیندهای آواییِ این اثر شاخص قرن هشتم هجری (شامل انواع جانشینی صامت‌ها، مواضع حذف در پایان واژه و میان افعال، و پدیده‌های قلب آوایی) را به‌صورت پیکره‌بنیاد و روش‌مند تحلیل نکرده است.

۳. تفاوت‌های زمانی و گویشی در لایه‌های طبری کهن: با توجه به فاصلهٔ زمانی و تفاوت‌های نگارشی میان *تفسیر کتاب‌الله* و دیگر متون شناخته‌شدهٔ طبری، نیاز مبرمی به تعیین جایگاه آوایی این متن در سیر تحول تاریخی زبان طبری وجود دارد.

پژوهش حاضر در پی آن است تا با استخراج و تحلیل داده‌های دو مجلد از *تفسیر کتاب‌الله*، این خلأ را پوشش دهد و ویژگی‌ها و فرآیندهای آواییِ حاکم بر این متن کهن را تدوین و طبقه‌بندی کند.

۳. روش پژوهش

این پژوهش از نظر هدف بنیادی و از حیث روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر تحلیل محتواست. پیکره، دو مجلدِ چاپ عکسیِ تفسیر کتاب‌الله بر پایهٔ نسخه‌های معرفی‌شده در چاپ عمادی حائری (دیلمی، ۱۳۸۸) است که به‌صورت هدفمند انتخاب شده‌اند؛ واحد گردآوری، هر واژه یا ساختِ دارای نشانهٔ آوایی در متن طبری است. داده‌ها از سراسر دو مجلد استخراج و با ثبت صورت مکتوب، برابرنهاد یا معنای بافتی و شمارهٔ صفحه در گروه‌های ابدال، حذف، همگونی، دگرگونی واکه‌ای، میانجی‌گری و قلب طبقه‌بندی شده‌اند. تحلیل کیفی و در صورت وجود گزارش صریح در مقاله، شمارش‌های بسامدی به‌کار رفته است؛ صورت‌های مبهم نسخه‌ای یا مواردی که فقط با قیاس تاریخی تبیین می‌شوند، از شواهد قطعیِ فرایند هم‌زمانی جدا نگه داشته شده‌اند. مطالعهٔ ابراهیمی (۱۳۹۴) پیشینهٔ نزدیک است، اما پیکرهٔ متفاوتی (حدود ۲۵۰۰ واژه از دست‌نویسی سده‌های نهم و دهم) دارد؛ پژوهش حاضر نه تکرار آن، بلکه بررسی مستقلِ دو مجلد از ترجمهٔ دیلمی، با تمرکز بر دسته‌بندی و بافت شواهد است.

۴. مبانی نظری پژوهش

۴-۱.مشخصات مؤلف (ابوالفضل بن شهردویر دیلمی)

ابوالفضل بن شهردویر از مفسران و علمای زیدی شاخه ناصریه در اواخر قرن هشتم هجری است. آقابزرگ تهرانی در الذریعهٔ نام کامل و نسب او و خاندانش را به عنوان دانشمندان دیلمان و گیلان ذکر کرده است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج۴: ۲۵۶؛ دیلمی، ۱۳۸۸: ۱۷). از او کتاب کلامی دلائل التوحید و از پدرش لوایح الأخبار گزارش شده است (دیلمی، ۱۳۸۸: ۱۷). او شیعی زیدی و دلبسته به زید بن علی بود و در مسائلی چون رجعت و خالی نبودن زمانه از حجت، با امامیه اختلاف نظر داشت.

۴-۲. زیدیه

زیدیه از مهم‌ترین فرقه‌های شیعه هستند که پس از ائمه معصوم، امامت را در فرزندان حسن و حسین (ع) منوط به شرایط و قیام علیه ظلم می‌دانند و به امامت زید بن علی باور دارند (فرمانیان، ۱۳۸۷: ۸۳). این فرقه پس از شهادت زید در قرن دوم از بدنه اصلی شیعه جدا شد و در طبرستان، دیلمان و یمن رشد کرد (موسوی‌نژاد، ۱۳۸۴: ۲۵۷). حکومت زیدیان در شمال ایران با تلاش ناصر اطروش تحکیم شد و تا قرن دهم ادامه یافت، اما پس از تسلط صفویان، پیروان آن به مذاهب دیگر به‌ویژه امامیه گرویدند (فرمانیان، ۱۳۸۷: ۹۰؛ موسوی‌نژاد، ۱۳۸۴: ۹۲). زیدیان طبرستان و دیلمان میراث علمی عظیمی شامل آثار جدید، کتابت و شروح برجای گذاشتند (رحمتی، ۱۳۹۲: ۱۰۱) و ناصر اطروش آثار متعددی داشت که تمایلاتش به معارف اهل‌بیت (ع) در احکامی چون طلاق و ارث نیز نمایان است (ابن‌ندیم، ۱۳۹۱: ۲۴۴؛ موسوی‌نژاد، ۱۳۸۰: ۹۰).

۴-۳.معرفی *تفسیر کتاب‌الله*

۴-۳-۱.کلیات و ویژگی‌های ظاهری و شیوهٔ کتابت

تفسیر کتاب‌الله اثر دو جلدی ابوالفضل دیلمی، مهم‌ترین متن تفسیری متداول میان عالمان زیدی ایران در فاصلهٔ قرن هفتم تا دهم قمری است (دیلمی، ۱۳۸۸: ۱۶). در این اثر، آیات به خط درشت در وسط صفحه، ترجمه واژه‌ها به گویش محلی در ذیل سطرها، و تفاسیر و تعلیقات به صورت سه‌جهتی در حواشی نسخه درج شده که نشان‌دهنده ماهیت آموزشی آن است (آقابزرگ تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج۴: ۲۵۸-۲۵۷). آیت‌الله مرعشی نجفی نیز این تفسیر را ملتقط از کشّاف، بیضاوی، تفسیر ناصر کبیر، ثعلبی و تفسیر سدّی رازی دانسته است (دیلمی، ۱۳۸۸: ۱۵).

۴-۳-۲. ویژگی‌های محتوایی تفسیر

الف) ترجمه و تفسیر به لهجهٔ محلی: این تفسیر حاوی واژگان و عبارات طبری ذیل آیات است؛ به عنوان مثال:

– «سُبْحَانَ الَّذِی أَسْرَی بِعَبْدِهِ لَیْلًا... ؛ منزّه اون خیاوندی که بشو ببرده خوی بنده را.» (اسراء/۱)

که منبعی ارزشمند برای محققان زبان و گویش‌های محلی قرن ۷ و ۸ به شمار می‌رود (رحمتی، ۱۳۸۹: ۱۲۴).

ب) کثرت استفاده از کشّاف: تفسیر کشّاف زمخشری (۵۳۸ق) مهم‌ترین منبع مفسر بوده و این اثر بازتاب‌دهنده تفکّرات اعتزالی زیدیان است (ذهبی، ۱۴۲۵ق: ۱۹۶).

ج) نقل‌قول از منابع زیدیه: استناد به آراء امامان و عالمان زیدیه، به‌ویژه ناصر اطروش، نشان‌دهندهٔ تعلق این اثر به جریان ناصریه است (رحمتی، ۱۳۸۹: ۱۲۳).

د) منابع مفسر: شامل منابع باواسطه (مانند ابن‌عباس و مجاهد) و منابع بی‌واسطه مانند *کشّاف*، *تفسیر حاکم جشمی*، *الکشف و البیان* ثعلبی، *مجمع البیان* طبرسی، *مفاتیح‌الغیب* فخر رازی، *غریب القرآن*، *دره الغواص* حریری، *کشف المشکلات* و *تفسیر ناصر للحق*.

۳-۴-۳.نسخه‌های شناخته‌شده

از این تفسیر علاوه بر نسخه دیده شده توسط آقابزرگ در نجف، نسخه‌های شماره ۴۰۲۸، ۱۲۲۷۸ (اساس چاپ عکسی) و ۱۷۹۸۲ در کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، نسخه شماره ۲۷۷ در کتابخانهٔ ملک، و نسخه‌ای در کتابخانهٔ مغنیسا گنل ترکیه شناخته شده است.

۵. تحلیل داده‌ها

شایان ذکر است باتوجه‌به تعدد شواهد مثال، به‌منظور پرهیز از تکرار ارجاع کامل، پس از هر شاهد، صفحات ارجاع به‌صورت عدد در داخل پرانتز ذکر گردیده است. در مطالعهٔ متون کهن برجامانده از دوره‌های پیشین زبان فارسی و گویش‌های ایرانی، واکاوی ساحت آوایی از جایگاهی بنیادین برخوردار است؛ زیرا دگرگونی‌های آوایی نه‌تنها مسیر تحول تاریخی زبان‌ها را تبیین می‌کنند، بلکه حلقهٔ پیوند میان فارسی میانه، فارسی دری و گویش‌های بومی کهن را آشکار می‌سازند. ترجمهٔ طبری ابوالفضل بن شهردویر دیلمی ازجمله اسناد گران‌بهای زبانی است که ویژگی‌های منحصربه‌فردی از نظام صوتی و آوایی گویش طبری قدیم را در خود حفظ کرده است. در این بخش، مختصات و فرآیندهای آوایی موجود در این اثر در قالب دسته‌بندی‌های منسجم زبان‌شناختی، همراه با تحلیل، شواهد متنی و تطبیق با گویش‌های زنده تبیین می‌گردد.

۵-۱.فرآیند ابدال (دگرگونی صامت‌ها و مصوت‌ها)

ابدال یکی از پویاترین فرآیندهای نظام آوایی است که طی آن، یک واج بر اثر مجاورت، سهولت تلفظ، یا تمایلات تاریخی جای خود را به واج دیگری از مخرج نزدیک می‌دهد. در متن *تفسیر کتاب‌الله*، ابدال صامت‌ها و مصوت‌ها در چند دستهٔ مشخص قابل‌بررسی است؛

۱۵-۱-۱. ابدال صامت «ز» به صامت «ج»

در نظام آوایی طبری کهن، صامت صفیرگونهٔ «ز» در موارد متعددی به صامت انسدادی-سایشی «ج» تحول یافته است. این گرایش زبانی امروزه نیز در پیکرهٔ زبان مازندرانی استمرار دارد؛ برای نمونه، در واژهٔ «آلِمجار» (به معنای شالیزار دروشده) این دگرگونی دیده می‌شود. همچنین در گویش اهالی مناطق نور مازندران، این ساختار زنده است؛ چنان‌که واژهٔ «جارو» که در غالب شهرهای مازندران به صورت «سازه» تلفظ می‌شود، در این منطقه به‌صورت «ساجَه» به کار می‌رود.

در متن *تفسیر کتاب‌الله*، حدود ۸۵ واژه واجد این خصوصیت آوایی‌اند که برخی از آن‌ها بارها در متن تکرار شده‌اند؛ ازجمله: نماج به معنای نماز (۲۲، ۲۴، ۳۴۵، ۳۹۱، ۵۱۲، ۹۳۹)، نماج‌کن به معنای نمازخوان (۹۳، ۱۱۷)، نماج‌گاه به معنای مسجد (۲۷۵، ۷۳۴)، نماج‌کدن‌گاه به معنای مصلی (۲۲)، روج به معنای روز (۳۵۵، ۴۹۵، ۷۳۳، ۷۵۳، ۸۶۱، ۸۹۴، ۸۹۷، ۹۰۵، ۹۱۳)، امروج به معنای امروز (۹۱۹)، روجه دار به معنای روزه‌دار (۸۶۷)، پیروجی به معنای پیروزی (۷۹۴)، اندازه به معنای اندازه (۷۹، ۴۵۶، ۷۳۹، ۷۶۶، ۸۷۱)، بسوجه به معنای بسوزد (۱۶۳)، تَش‌سوجی به معنای آتش‌سوزی (۵۵۰)، کِشته‌جار به معنای کشتزار (۴۴)، کالجار به معنای کارزار (۶۶، ۱۳۷، ۳۴۴، ۶۸۲)، وجینه به معنای گزیند (۳۲۴، ۴۱۷) که امروزه نیز در زبان مازندرانی صورت‌های «هوجین» (فعل امرِ گزینش کن/انتخاب کن) و «هوجی بوجی» (به معنای گزینش و انتخاب) متداول است، وریج‌گاه به معنای گریزگاه (۱۸۴)، درموجیم به معنای بیاموزیم (۹۴)، پاکجک به معنای پاکیزه (۱۸۵، ۲۰۸، ۴۳۶، ۵۱۹، ۵۷۰)، جیر به معنای زیر (۳۸۷)، سجاوار به معنای سزاوار (۲۴۰، ۳۴۶، ۳۵۸، ۵۶۰، ۷۴۸)، دوجه به معنای دوزخ (۷۵۷) و کینجکون به معنای کنیزکان (۸۴۲) که این ساخت با صورت «کیجاکون» (به معنای دختران) در مازندرانی امروز پیوند واژگانی دارد.

۵-۱-۲.ابدال صامت «گ» به صامت «و»

از تحول صامت انسدادیِ نرم‌کامی «گ» به نیم‌مصوت یا سایشیِ «و»، شواهد متعددی در متن حاضر دیده می‌شود:

وناه به معنای گناه (۷۶، ۷۷، ۱۸۲، ۶۹۱)، وناهونا به معنای گناهان (۱۳۶)، وشنا به معنای گشنه و گرسنه (۵۳۶، ۹۴۷)، وشایش به معنای گشایش (۲۹۴) و در وشاه به معنای درگشاده (۵۵۸).

نکتهٔ شایان‌توجه این است که در پاره‌ای از ساخت‌های فعلی و اسمی، دو فرآیند آواییِ پیش‌گفته (ابدال «ز» به «ج» و «گ» به «و») به صورت توأمان رخ داده است؛

شکر وجارن به معنای شکرگزارند (۲۷۰، ۲۸۴)، واوجاریم به معنای واگذاریم (۳۹۶)، واجین به معنای بگزین (۱۲۷) و وریجن به معنای گریزند (۵۷۸).

۵-۱-۳.ابدال صامت «ب» به صامت «و»

این تحول آوایی، نشان‌دهندهٔ سایشی‌شدگی صامت انسدادیِ دولبی «ب» و تبدیل آن به «و» است که در متن کتاب به چشم می‌خورد. نمونه‌هایی از این دست عبارتند از؛

شتاو به معنای شتاب (۲۸۲، ۳۸۳، ۷۳۲، ۸۰۶، ۸۴۷)، وشتاون به معنای بشتابند (۸۸۰)، ها وشتاو کته اون به معنای شتاب‌کنندگان (۸۷۹)، بوین به معنای ببین (۶۲۰) که در گویش مازندرانی امروز نیز دقیقاً صورت امری «بَوین» کاربرد دارد، وی‌عیب به معنای بی‌عیب (۹۶۶)، وی راه به معنای بی‌راه (۷۱۸)، وی‌زار به معنای بیزار (۸۵۶)، وی‌بخت‌ترین به معنای بدبخت‌ترین (۹۳۸)، واگرد به معنای بازگرد (۹۲۲)، واترکست به معنای ترکید و ترکیده (۸۲۳) و وسه به معنای بس است (۱۴۴، ۱۵۰). گفتنی است صورت‌های «بترکست» و «وَسّه» در مازندرانی معاصر عیناً با همین معانی به کار می‌روند. دیگر شواهد عبارتند از:

وِهتِر به معنای بهتر (۵۲، ۸۵، ۳۱۶، ۵۰۴، ۵۲۴)، وزرگ به معنای بزرگ (۵۳۳، ۹۳۵)، وارون به معنای باران (۲۶۱)، سنگ-وارونا به معنای سنگ‌باران (۸۲۶)، وِهِشت به معنای بهشت (۱۳۲، ۵۵۶)، زِوُن به معنای زبان (۵۲۶، ۶۰۳)، فَروی به معنای فربه (۴۳۲، ۹۴۲)، دیوا به معنای دیبا (۷۷۸) و ونگ به معنای بانگ (۲۷۷، ۴۴۳، ۴۴۴، ۵۶۶، ۹۲۴) که این واژه نیز در مازندرانی امروز زنده است.

۵-۱-۴. ابدال صامت «پ» به صامت «و»

این دگرگونی در شمار تغییرات آوایی بسیار محدود و نادر قرار دارد و در سراسر کتاب تنها در قالب یک واژهٔ پایه مشاهده شده است:

چاروا به معنای چارپا (۵۵۳)، چاروااون به معنای چارپایان (۲۵۳) و صورت دگرگونهٔ چاربااون به معنای چارپایان (۴۸۵).

۵-۱-۵.ابدال صامت «ی» به صامت «و»

از دیگر دگرگونی‌های کم‌بسامد متن، تبدیل «ی» به «و» است که در واژهٔ زیر نمود یافته است:

ستاوش به معنای ستایش (۱، ۷۴۹).

۵-۱-۶. ابدال صامت «ت» به صامت «د»

نرم‌شدگی صامت بی‌واک «ت» و تبدیل آن به همتای واکدارش یعنی «د»، در حرف ربط «تا» رخ داده و در ۲۱ موضع از متن، به صورت «دا» ثبت گردیده است: (۳۴، ۴۱، ۴۲، ۴۳، ۱۶۴، ۱۷۶، ۲۰۰، ۲۳۵، ۲۷۲، ۳۷۳، ۳۷۹، ۴۷۸، ۵۱۱، ۶۱۴، ۶۱۷، ۶۳۴، ۶۳۷، ۶۴۹، ۷۶۹، ۷۷۵، ۷۹۸).

۵-۱-۷. ابدال صامت «د» به صامت «ی»

این دگرگونی صامت به نیم‌مصوت، پدیده‌ای نادر در تاریخ زبان فارسی و گویش‌های آن است. پرویز ناتل خانلری در جلد دوم *تاریخ زبان فارسی*، با اشاره به وقوع این پدیدهٔ آوایی در متون کهن، ثبت واژهٔ «آذربایگان» به‌جای «آذربادگان» را نمونه‌ای از این تحول برمی‌شمارد (خانلری، ۱۳۷۷، ج ۲: ۸۳). در متن نمونه‌های زیر مؤید این گرایش است:

خیا به معنای خدا (۹، ۲۱، ۶۰، ۸۸، ۱۰۵، ۱۱۵، ۱۲۴)، خیاوند به معنای خداوند (۱۷، ۴۱۵، ۹۲۷، ۹۲۹، ۹۳۳، ۹۴۴)، مایه به معنای ماده و مؤنث (۲۵۶، ۷۳۵)، رویِها به معنای رودها (۴۵۰) و خوی به معنای خود (۱۶۲، ۵۸۹).

۵-۱-۸.ابدال الف به «ی» (اماله)

اماله در اصطلاح زبان‌شناسان و ادیبان کهن، گرایش مصوت بلند «آ» به‌سوی مصوت «ی» (یاء مجهول) است و واژگانی که این دگرگونی را پذیرفته‌اند «مُمال» خوانده می‌شوند. این پدیده در ادوار نخستین زبان فارسی رواج بسیار داشت؛ چنان‌که صورت‌های «سلیح، کتیب، رکیب و حجیب» به‌جای «سلاح، کتاب، رکاب و حجاب» در متون قرون نخستین ثبت شده است (دهخدا، ۱۳۲۵، ذیل مدخل مُمال). سیروس شمیسا بر این عقیده است که اماله نوعی واکنش و مکانیسم دفاعی زبان فارسی دربرابر وام‌واژه‌های عربی بوده است تا تلفظ آن‌ها با نظام صوتی بومی سازگار شود (شمیسا، ۱۳۷۲: ۲۰۰). به نظر می‌رسد حضور این ویژگی در زبان طبری متأثر از فارسی معیار آن عصر بوده باشد؛ زیرا در ادوار بعدی هم در زبان فارسی و هم در گویش‌های طبری و مازندرانی به فراموشی سپرده شد. در متن ۷ واژه با صورت ممال به کار رفته است:

ویجب به‌جای واجب (۵۰، ۱۵۵، ۱۷۲)، خلیف به‌جای خلاف (۱۱۴، ۱۸۳، ۲۶۰، ۳۱۰)، اقریر به‌جای اقرار (۱۰۹، ۳۰۰)، میلک به‌جای مالک (۷۰۳)، کتیب به‌جای کتاب (۸۸، ۹۴، ۲۶۹)، اسریف به‌جای اسراف (۵۰۱) و اسلیم به‌جای اسلام (۸۷).

۵-۱-۹. ابدال صامت «ر» به صامت «ل»

این ویژگی در زبان مازندرانی بسیار متداول و زنده است؛ چنان‌که نمونه‌های متعددی نظیر تلفظ «شلوال»، «کفتال» و «زنجیل» به‌جای «شلوار»، «کفتار» و «زنجیر» در گفتار بومیان شنیده می‌شود. بااین‌حال، در متن این تفسیر تنها در یک کلمه نمود یافته که چند بار تکرار شده است:

کالجار به‌جای کارزار (۶۶، ۱۳۷، ۳۴۴، ۶۸۲).

۵-۱-۱۰. ابدال صامت «ز» به صامت «س»

این گرایش آوایی، برخلاف جریان رایج در مازندرانی امروز (که صامت بی‌واک «س» را به واکدار «ز» بدل می‌سازد؛ نظیر «دیز» و «داز» به‌جای «دیس» و «داس») نشان‌دهندهٔ تبدیل صامت واکدار «ز» به بی‌واک «س» در دورهٔ کهن است: ماس به معنای ماز و مگس (۵۵۹) و هرکست به معنای هرگز (۳۸۶).

۵-۲.فرآیند همگونی مجاورتی (ابدال «ن» به «م»)

همگونی مجاورتی یکی از اصول بنیادین اقتصاد زبان است که در آن، ویژگی‌های مخرجی دو صامت همنشین به یکدیگر نزدیک می‌شود. این پدیده معمولاً در توالی دو صامت «ن» (لثوی) و «ب» (دولبی) رخ می‌دهد؛ در چنین وضعیتی، اندام‌های گویایی برای کاستن از فاصلهٔ تولید، صامت لثوی «ن» را به صامت دولبی «م» بدل می‌سازند تا هر دو آوا در مخرج دولبی همسان گردند (نظیر تلفظ شنبه، منبر و انبار). این سازوکار در زبان مازندرانی امروز نیز به شکل گسترده فعال است؛ برای نمونه تبدیل «پنبه» به «پَمّه» و «دنبال» به «دِمّال».

در ترجمهٔ طبری *تفسیر کتاب‌الله*، نمونه‌های روشنی از این همگونی به نگارش درآمده است:

همباز به‌جای انباز (۱۷۱، ۲۳۴، ۲۵۷، ۵۲۸، ۶۴۹) و دمبال به‌جای دنبال (۱۵۲).

۵-۳.فرآیند تبدیل زنجیره‌های آوایی «آن» و «آم» به «ون» و «وم»

گردشدگی و افراشتگی مصوت «آ» در مجاورت خیشومی‌های «ن» و «م» از کهن‌ترین تحولات آوایی در زبان‌های شمال غربی و گویش‌های کرانهٔ خزر است. علی‌اشرف صادقی بر این باور است که کهن‌ترین سند مکتوب دال بر وجود مصوت‌های گردشدهٔ «ون» و «وم» در زبان‌های ایرانی، به قرن چهارم هجری و اشعار طبری‌سرای معروف، «دیواره‌وز»، بازمی‌گردد که در آن واژگان «مردمان»، «نهان» و «کیهان» به صورت‌های «مردمون»، «نهون» و «کیهون» به نظم درآمده‌اند (صادقی، ۱۳۶۳: ۶۱). این ویژگی در متن تفسیر در ابعاد گوناگون صرفی و واژگانی بسامد بالایی دارد.

الف) در ضمایر اشاره:

اون به‌جای آن (۸۹۲)، اونون به‌جای آنان (۱۶۰)، اون‌گاه به‌جای آن‌گاه (۲۳۲)، اون‌چی به‌جای آن‌چه (۱۰۸) و چنون به‌جای چنان (۷۰).

ب) در ضمایر متصل و پی‌بست‌های ملکی:

وشون پوست‌ها به معنای پوست‌هایشان (۷۴۱)، وشون دیما به معنای صورت‌هایشان (۷۴۵) و وشون دست‌ها به معنای دست‌هایشان (۱۴).

ج) در اسامی مصدر

دونش به‌جای دانش (۴۱۵، ۴۸۱) و تونش به‌جای توانش (۷۹، ۴۰۹).

د) در صفات فاعلی

دونا به‌جای دانا (۱۵، ۸۶، ۱۲۹، ۱۸۶، ۲۰۷) و تونا به‌جای توانا (۱۸۶، ۱۹۷، ۶۸۴).

هـ) در نشانه‌های جمع اسامی

کاربرد پسوند جمع «ون» یا «اونا» با بسامدی افزون بر ۱۰۰ مورد، بارزترین جلوهٔ این ویژگی است:

اندرزگیرون به‌جای اندرزگیران (۴۱۴)، پیغمبرونا به جای پیغمبران (۲۱۵)، مسافرون به‌جای مسافران (۴۲۰)، مرغونا به‌جای مرغان (۵۴۸، ۶۹۸)، سجداکنونا به‌جای سجده‌کنندگان (۶۱۱) و اینون به‌جای اینان (۲۸۰).

و) در شناسه‌ها و ساخت‌های صرفی فعل

واگردوننا به معنای برگردانند (۱۸)، خوندنا به معنای خواند (۳۳)، نتونین به معنای نمی‌توانید (۱۸۸)، مخونین به معنای نخوانید (۱۰۱) و نتونن به معنای نمی‌توانند (۵۴۲، ۷۱۶، ۷۱۹).

در کنار فراوانی بالای زنجیرهٔ «ون»، دگرگونی زنجیرهٔ «آم» به «وم» نیز اگرچه با بسامدی کمتر، در متن دیده می‌شود: پیغومبر به‌جای پیامبر (۵۲۳)، سرانجوم به‌جای سرانجام (۴۵۲)، جومی‌ها به‌جای جامه‌ها (۸۴۳)، بیومرزی به معنای بیامرزی (۴۰۵)، حروم به‌جای حرام (۴۷۷)، نومی‌ها به‌جای نامه‌ها (۵۴۹، ۸۱۹، ۸۲۸) و نیوما به معنای نیامد (۵۶۷).

۵-۴.فرآیند میانجی‌گری و درج همزه به‌جای صامت‌های «ی» و «گ»

در ساختار زبان فارسی رسمی، هرگاه واژه‌ای مختوم به مصوت بلند «آ» با نشانهٔ جمع «ان» ترکیب شود، صامت میانجی «ی» میان دو مصوت قرار می‌گیرد (همانند پارسا که به پارسایان تبدیل می‌شود). اما در سنت‌های نگارشی کهن و دورهٔ نخست، این صامت میانجی گاه به کار نمی‌رفت و به‌جای آن دو الف ممدود پی‌درپی می‌آمد (شمیسا، ۱۳۷۲: ۸۷). در متن تفسیر، این وضعیت به‌صورت درج همزه تبلور یافته است:

الف) درج همزه به‌جای صامت میانجی «ی»

دونااون به‌جای دانایان (۴۳۹).

ب) درج همزه به‌جای صامت میانجی «گ»

فرشته‌اون به‌جای فرشتگان (۸۹۳، ۹۶۴) و وشنایی به‌جای گشنگی یا گرسنگی (۲۰۴، ۳۵۱) که این واژه در مازندرانی معاصر همچنان زنده است.

۵-۵. فرآیندهای آوایی حذف (تخفیف)

حذف آواها، از سازوکارهای رایج جهت روان‌سازی گفتار است که براثرِ فرسایش تاریخی در متن تفسیر در سطوح مختلف واجی رخ داده است.

۱-۵-۵.حذف صامت خیشومی «ن» از پایان واژه‌ها

علی‌اشرف صادقی این فرآیند را از گرایش‌های مسلط در زبان فارسی از سدهٔ چهارم تا هفتم هجری می‌داند که پس از آن متوقف گردید. بر پایهٔ تحلیل‌های آواشناختی، صامت «ن» به سبب استقرار پس از یک مصوت کشیده، دچار ضعف در تولید شده و به‌تدریج ساقط گردیده و خاصیت خیشومی (غُنّه) خود را به مصوت پیشین واگذار کرده است (صادقی، ۱۳۸۳: ۱-۸؛ خانلری، ۱۳۷۷، ج ۲: ۸۶-۸۷).

شواهد متنی این پدیده عبارتند از: سنگی به‌جای سنگین (۵۱۸، ۵۹۲، ۷۶۸، ۸۵۸، ۸۶۰، ۹۱۶، ۹۵۴، ۹۶۷)، زمی به‌جای زمین (۸۹۸) و زمی‌لرز به‌جای زمین‌لرزه (۲۹۱).

توضیح تاریخی: واژهٔ «زمین» در دورهٔ فارسی میانه صورت «زمیگ» داشته که در گذر به فارسی نو ابتدا «گ» آن حذف شده و به «زمی» بدل گشته و سپس با پذیرش خیشومی پایانی به صورت «زمین» درآمده است.

۲-۵-۵.حذف صامت انسدادی «د»

امی به‌جای امید (۱۸۱، ۴۳۸، ۷۰۷)، ناامیون به‌جای ناامیدان (۶۶۴)، سو به‌جای سود (۱۴۸، ۵۸۸، ۶۷۹، ۷۵۹)، دو به‌جای دود (۷۶۰) و مرواری به‌جای مروارید (۷۰۶) که صورت اخیر همچنان در زبان روزمرهٔ فارسی و گویش‌ها فعال است.

۳-۵-۵. حذف صامت سایشی «خ»

تل به‌جای تلخ (۵۸۷) که در زبان مازندرانی زنده است، و فراچشمون به معنای فراخ‌چشمان (۸۱۰).

۴-۵-۵.حذف صامت سایشی «غ»

درو به معنای دروغ (۸۹۱) و دروگو به معنای دروغ‌گو (۹۶۰). هر دو ساخت، صورت‌های زنده در گفتار مازندرانی معاصر به شمار می‌روند.

۵-۵-۵. حذف صامت انسدادی «گ»

دیَر به‌جای دیگر (۱۱۰، ۸۲۱) که امروزه در مناطق نور و نوشهر مازندران تکلم می‌شود، دیَرا به‌جای دیگران (۵۶۳) و یکدی به‌جای یکدیگر (۴۵۶، ۵۱۷، ۵۸۶، ۶۳۹، ۸۱۲، ۸۳۵). البته کاربرد صورت کامل «یکدیگر» (ص ۳۴۸) نیز در متن گزارش شده که ممکن است برآمده از تصحیحات کاتبان متأخر باشد.

۶-۵-۵.حذف صامت سایشی «ف» در ساختار فعل

بیکنی به‌جای بیفکنی (۵۱۵)، گتیم به‌جای گفتیم (۳) و گتن به‌جای گفتند (۱۲۲).

شایان‌توجه است که بن مضارع و ماضی فعل «گفتن» در زبان مازندرانی امروز نیز بدون صامت «ف» صرف می‌شود: اول‌شخص مفرد: گِمه (می‌گویم)؛ دوم‌شخص مفرد: گِنی (می‌گویی)؛ سوم‌شخص مفرد: گِنه (می‌گوید)؛ اول‌شخص جمع: گِمی (می‌گوییم)؛ دوم‌شخص جمع: گِنِنی (می‌گویید)؛ سوم‌شخص جمع: گِنِنه (می‌گویند).

۷-۵-۵.حذف صامت سایشی «خ» در ساختار فعل

درآموته به‌جای درآموخته (۸۳۰) و هاساته به‌جای ساخته (۶۴۰). واژهٔ «هاساته» در مازندرانی معاصر با پیشوند تصریفی به‌صورت «بِساته» تلفظ می‌شود. به‌طورکلی، کاربرد پیشوند کهن «ها-» (یا «هَ-») به‌جای «ب-» در نظام فعلی مازندرانی ریشه‌دار است؛ نظیر «هاییر/هَییر» (بگیر/بخر)، «هاکِن/هَکِن» (بکن) و «هادِه/هَدِه» (بده). مسعود پورهادی در پژوهش خود پیرامون زبان گیلکی و گویش‌های همجوار، بر این پیشوند فعلی در زبان‌های مازندرانی و سمنانی تأکید نموده است؛ مانند «هاییتَن» (گرفتن) و «هادائَن» (دادن) (پورهادی، ۱۳۷۹: ۷۷).

۸-۵-۵.حذف صامت پایانی در حروف اضافه

الف) حرف اضافهٔ «اَ» به جای «از»

«اَ خوی رحمه بدر کردی» به معنای از رحمت خود به در کرده (۱۶۲)، «اَ رحمت دور» به معنای از رحمت دور و رانده‌شده (۴۹۱)، «اَ راهِ حق بَکِته» به معنای از راه حق دور افتاده (۲۹۶)، «اَ راه دَکِته اون» به معنای از راه افتادگان (۹۱۷) و «اَ چشم دیاری بشون» به معنای از چشم‌رس خارج شده (۸۱۵).

ب) حرف اضافهٔ «دَ» به جای «در»

«دَ دل» به معنای در دل (۶۳۲) و «دَ گورها» به معنای در گورها (۹۷۱).

۵-۶.فرآیند قلب یا جابه‌جایی آوایی (Metathesis)

قلب به جابه‌جایی دو واج همجوار یا ناهمجوار در یک ساخت واژگانی اطلاق می‌شود که معمولاً براثرِ تسریع در تلفظ یا ویژگی‌های همنشینی آواها رخ می‌دهد. اگرچه نصرالله هومند پدیدهٔ قلب را در زبان طبری اصیل نادر می‌داند و موارد محاوره‌ای آن (مانند «عِقش» به جای «عشق» یا «اَغصِر» به‌جای «اصغر») را متأثر از واژگان دخیل برمی‌شمارد (هومند، ۱۳۶۹: ۴۸)، اما در بافت کهن ترجمهٔ شواهد روشنی از قلب تاریخی آواها وجود دارد:

مِجنده به‌جای جِمنده و جنبندگان (۷۸۹)، رِوسا به‌جای رسوا (۳۸۴)، بچاشنیم به‌جای بچشانیم (۶۹۹، ۷۶۲) و بِیرون به‌جای بِریون و بریان (۳۸۱)؛ البته ضبط «بریون» نیز در موضعی دیگر از کتاب به چشم می‌خورد (۸۰۸).

۵-۷. سایر گرایش‌ها و رفتارهای آوایی نادر

برخی رفتارهای آوایی در متن این اثر وجود دارند که بسامد آن‌ها بسیار اندک بوده و تنها در قالب تک‌نمونه‌ها ظاهر شده‌اند؛ اما از منظر گویش‌شناسی تاریخی حائز اهمیتند:

هموش به‌جای خموش (۳۰۵)، شاهسته‌کارون به‌جای شایسته‌کاران (۴۱۶)، چایی‌بنه به معنای بن چاه (۴۱۸)، فریشته به‌جای فرشته (۲۷۳)، ایمه به‌جای هیمه (۸۶۸)، گاهره به‌جای گهواره (۵۲۲) که امروزه در مناطق غربی مازندران به شکل «گاهره» و در مرکز و شرق به‌صورت «گَهره/گَره» ثبت شده است، و سرانجام واژهٔ میک به‌جای میخ (۸۲۴).

۶. بحث و نتیجه

در مطالعات زبان‌شناسی تاریخی، سیر دگرگونی زبان‌های ایرانی عموماً در سه دورهٔ باستان، میانه و نو صورت‌بندی می‌شود. زبان طبری (مازندرانی) بر پایهٔ شواهد هم‌زمانی در شمار زبان‌های ایرانی نوِ شاخهٔ شمال غربی جای می‌گیرد و به سبب فقدان متون مکتوب مستقل از اعصار کهن، تصویر دقیقی از تحولات درونی آن در دوره‌های باستان و میانه در متون معیار ثبت نگردیده است. با این وصف، بازخوانی انتقادی کهن‌ترین متون برجامانده از این حوزهٔ زبانی، نظیر ترجمهٔ طبری منسوب به ابوالفضل بن شهردویر دیلمی (اواخر قرن هشتم هجری)، افق‌های تجربی معتبری را در باب استمرار مشخصه‌های واجی دورهٔ میانه پیش چشم پژوهشگر قرار می‌دهد.

اهمیت تاریخی-واجی این اثر در آن است که با وجود تدوین و نسخه‌برداری در سده‌های هشتم تا دهم هجری (یعنی نزدیک به هشت تا نه سده پس از فرجام دورهٔ میانهٔ زبان‌های ایرانی)، شماری از مؤلفه‌های صوتی آن دوره را بازتاب می‌دهد. از منظر جامعه‌شناسی زبان و جغرافیای گویشی، شرایط اقلیمی و موانع طبیعی مناطق البرز مرکزی احتمالاً در کُند ساختن روند نفوذ زبان فارسی معیار نقشی مؤثر داشته و زمینهٔ مساعدی را برای پایداری پاره‌ای از عناصر کهن‌آوایی (Archaism) پدید آورده است؛ امری که از بارزترین نمونه‌های آن می‌توان به حفظ «واو» آغازینِ بازمانده از ایرانی میانه در ساخت‌هایی چون «وناه» (گناه) و «وشنا» (گرسنه) اشاره کرد.

تحلیل بسامدی و ساختاری داده‌های برآمده از متن نشان می‌دهد که نظام واجی این اثر، بازتاب‌دهندهٔ فرایندهای قاعده‌مندی است که تا حد زیادی با گرایش به کمینه‌کوشی و اقتصاد زبان (Language Economy) هم‌راستا به نظر می‌رسند. جدول زیر، تصویر نظام‌مند و تحلیلی این فرایندها را با تفکیک جهت تحول، بسامد نسبی و جایگاه زبان‌شناختی منعکس می‌سازد.

برآیند تحلیلی جدول و داده‌های مستخرج، نتایج زیر را به دست می‌دهد که می تواند چنین بر شمرد؛ نخست آنکه، در سلسلهٔ مراتب کمّی و ساختاری، فرایند ابدال صامت‌ها (به‌ویژه در دو الگوی مسلطِ تبدیل سایشیِ لثوی «ز» به سایشی-انسدادی «ج» و نیز سایشی‌شدگی انسدادیِ دولبی «ب» به نیم‌مصوت «و») به همراه فرایند گردشدگی و

افراشتگی زنجیره‌های خیشومی «آن/آم به ون/وم»، بخش عمدهٔ ساختار صوتی متن را شکل می‌دهند. شواهد متنی نشان می‌دهد این پدیده‌ها ماهیتی صرفاً کاتبی نداشته، بلکه تا حد زیادی بازتاب‌دهندهٔ ویژگی‌های زبان گفتاریِ منطقه در بافت واژگانی، اشتقاقی و تصریفی آن بوده‌اند. دوم آنکه، بررسی فرایند حذف نشان می‌دهد که در این پیکره، گرایش مشهودی به سبک‌سازی هجاها از طریق حذف صامت‌های انسدادی و خیشومی پایانی (مانند «ن» و «د») و صامت‌های سایشی درون‌فعلی (نظیر «ف» و «خ») دیده می‌شود. هم‌پوشانی ساختاریِ حذف صامت «ف» در بن ماضی و مضارع فعل «گفتن» در متن با نظام صرفی مازندرانی امروز (گِمه، گِنی، گِنه) گواهی درخور توجه بر ریشه‌داری و پایایی این الگوهای صرفی‌ـواج‌شناختی در بستر تاریخی زبان مازندرانی است.

سوم آنکه، پدیده‌هایی نظیر اماله و قلب رفتاری کاملاً متمایز نشان می‌دهند؛ اماله پدیده‌ای متأثر از سنّت‌های نگارشی و متون کهن مکتوب اسلامی است که بیشتر در لایه‌های واژگانیِ وام‌گرفته‌شده نمود یافته، درحالی‌که شواهد اندکِ قلب آوایی را می‌توان به تنوعات گویشی یا ضبط‌های کاتبان مربوط دانست.

جدول ۱. سنخ‌شناسی و طبقه‌بندی بسامدی فرایندهای آوایی در ترجمهٔ طبری *تفسیر کتاب‌الله*

ردیف	فرایند واج‌شناختی	ماهیت آواشناختی و جهت تحول	شواهد شاخص در متن	تداوم در مازندرانی معاصر
۱	ابدال و دگرگونی صامت‌ها	دگرگونی واج‌گاه و شیوهٔ تولید (ز⟶چ، ب⟶و، گ⟶و، ت⟶د، د⟶ی، و...)	نماج، روج، وجینه، شتاو، وزرگ، وناه، خیا، دا	پیوند با صورت‌های زندهٔ «ساجَه»، «هوجین»، «بَوین»، «وَسّه»، «ونگ»
۲	افراشتگی و گرد شدگی	گرایش مصوت افتاده /a:/ به / پیش از /u:/ افراشته‌گرد / خیشومی‌ها (آن/آم⟶ون/وم)	اون، وشون، دونش، اندرزگیرون، مرغونا، پیغومبر	ساخت مسلط در ساختواژهٔ جمع و ضمایر طبری امروز (وشون، شون)
۳	تضعیف و حذف آوایی (تخفیف)	سقوط صامت‌های پایانی و میان‌واژه‌ای به سبب سستی مخرجی (حذف ن، د، خ، غ، گ، ف)	سنگی، زمی، سو، تل، درو، دیَر، گتن، هاساته، اَ (از)، دَ (در)	و واژه‌های تل، درو
۴	همگونی مجاورتی	همگونی مخرجی صامت لثوی «ن» با دو لبی «ب» (ن⟶م) | متوسط تا بسامد پایین	عملکرد فعال در گویش امروز («پَمّه»، «دِمّال»)	——
۵	اماله	گرایش مصوت بلند /a:/ به‌سوی / مصوت پیشین /e:/ یا /i:/ (الف⟶ی)	متروک در گویش معاصر (نشانهٔ نفوذ سنت کتابت و مکاتبات آن عصر)	——
۶	میانجی‌گری و درج همزه	گریز از توالی مصوت‌ها با درج همزه به‌جای صامت‌های غلت یا انسدادی	دونا اون، فرشته‌اون، وشنایی	| استمرار واژهٔ «وشنایی» در بافت محلی
۷	قلب آوایی (Metathesis)	جابه‌جایی جایگاه خطی دو واج به هدف تسهیل روانی گفتار	مواردی نادر و متأثر از رفتارهای کلامی منفرد	——

با توجه به موارد مورد اشاره می‌توان چنین استنباط کرد که ترجمهٔ طبری متنی ایستا و منحصر به چارچوب‌های نگارش رسمی فارسی نیست؛ بلکه داده‌های قابل اتکایی برای بازشناسی سیر دگرگونی زبان‌های ایرانی کرانهٔ خزر به دست می‌دهد. یافته‌های کمّی و کیفی این پژوهش، نشان‌دهندهٔ غلبهٔ فرایندهای ابدال صامت‌ها و افراشتگی در مقایسه با

دگرگونی‌هایی چون حذف و قلب است و این متن را به‌مثابهٔ حلقه‌ای ارزشمند در پیگیری زنجیرهٔ تحولات آوایی از دورهٔ میانهٔ زبان‌های ایرانی تا گویش‌های نو مازندرانی معرفی می‌کند.

اعلامیه تعارض منافع و حمایت مالی: نویسندگان در خلال انجام این پژوهش حمایت مالی دریافت نکرده و هیچ گونه تعارض منافعی برای اعلام نداشته‌اند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش: شمارش، دسته-بندی و تحلیل تمامی داده‌ها توسط نگارنده انجام شده است. آزمون خی دو و محاسبه اندازه اثر کرامر با استفاده از نرم افزار اس پی اس اس نسخه ۲۷,۰,۱ اجرا شده است. تنها برای ویرایش و یک‌دست‌سازی متن از هوش مصنوعی کلاد (sonnet 5) استفاده شده است. مسئولیت علمی تمامی مطالب مقاله بر عهده نویسنده است.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌های پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

منابع

قرآن کریم. (۱۳۹۲). ترجمهٔ مهدی الهی‌قمشه‌ای، چاپ دوم، قم: طرفه.

آقابزرگ تهرانی، م. (۱۴۰۳ق). *الذریعه الی تصانیف الشیعه*. بیروت: دارالأضواء.

آقامحمدی، ا. (۱۳۹۸). «*بعضی ویژگی‌های آوایی در تفسیر حدادی*». آینهٔ میراث، پیاپی ۶۵، صص ۲۸۷–۲۱۴.

ابراهیمی، ع. (۱۳۹۴). «ویژگی‌های آوایی ترجمهٔ قرآن کریم به زبان طبری قدیم». زبان‌پژوهی، دورهٔ ۷، شمارهٔ ۱۴، صص ۲۹–۷.

ابن‌اسفندیار کاتب، ب. (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان از ابتدای بنیاد طبرستان تا استیلای آل‌زیار*. تصحیح عباس اقبال، تهران: انتشارات پدیدهٔ خاور.

ابن‌ندیم، م. (۱۳۹۱). *الفهرست*. تهران: دانشگاه تهران.

اسماعیل‌پور مطلق، ا. (۱۳۸۰). «*ترانه‌های امیر پازواری و اشعار هجایی ایرانی*». پژوهشنامهٔ علوم انسانی، شمارهٔ ۳۲، صص ۱۲۲–۹۹.

انصاری، ح. و اشمیتکه، ز. (۱۳۹۰). «*دیدیان ایران در قرن هفتم هجری/سیزدهم میلادی: ابوالفضل بن شهردویر دیلمی گیلانی و تفسیرش بر قرآن*». پیام بهارستان، سال ۴، شمارهٔ ۱۴، جلد ۱.

برجیان، ح. (۱۳۸۸). «*ترجمهٔ زیدی قرآن به زبان طبری*». آینهٔ میراث، شمارهٔ ۱۵، صص ۱۶۳–۱۰۵.

برجیان، ح. (۱۳۹۹). «*تحولات تاریخی زبان طبری*». پژوهش‌های زبانی–ادبی قفقاز و کاسپین، دورهٔ ۲، شمارهٔ ۱، صص ۳۵–۹.

بیگدلو، م. (۱۴۰۰). «*تفسیر بصائر یمینی: کاستی‌ها و بررسی ویژگی‌های آوایی*». آینهٔ پژوهش، دورهٔ ۳۲، شمارهٔ ۱۹۰، صص ۳۱۶–۲۹۷.

پازواری، ا. (۱۳۸۴). *دیوان امیر پازواری*. تصحیح و ترجمهٔ منوچهر ستوده و محمد داودی درزی‌کلایی، تهران: رسانش.

پورهادی، م. (۱۳۷۹). *زبان گیلکی*. رشت: فرهنگ ایلیا.

جوادیان‌کوتنایی، م. (۱۳۷۵). *نوج (جوانه): برخی سروده‌های طبری از شاعران مازندران*. تهران: معین.

دهخدا، ع. (۱۳۲۵). *لغت‌نامه*. زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.

دیلمی، ا. (۱۳۸۸). *تفسیر کتاب‌الله*. با مقدمهٔ محمد عمادی حائری، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

ذهبی، م. (۱۴۲۵ق). *التفسیر و المفسّرون*. تهران: آوند دانش.

رحمتی، م. (۱۳۸۹). «*گزارش*». مجلهٔ کتاب ماه دین، شمارهٔ ۱۵۳.

رحمتی، م. (۱۳۹۱). «*سنخه‌ای کهن و نویافته از تفسیر کتاب‌الله*». پیام بهارستان، سال ۴، شمارهٔ ۱۵، صص ۶۱۵–۶۱۳.

رحمتی، م. (۱۳۹۲). *زیدیه در ایران*. تهران: پژوهشکدهٔ تاریخ اسلام.

رحمتی، م. (۱۳۹۳). «*سنخه‌های خطی تفسیر کتاب‌الله و نسخه‌های آن*». میراث شهاب، شمارهٔ ۷۶ و ۷۷، صص ۲۶–۳.

رسالت‌پناهی، م.، متقی، ح. و شجری، ر. (۱۴۰۰). «بررسی و تحلیل ویژگی‌های خاص دستوری و نگارشی در تفسیر سورآبادی». پژوهش‌های دستوری و بلاغی، دورهٔ ۱۱، شمارهٔ ۱۹، صص ۱۱۸–۹۱.

رکنی، م. (۱۳۵۱). «*خصایص دستوری تفسیر کشف‌الأسرار*». مجلهٔ دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۸، شمارهٔ ۲۹، صص ۱۵۴–۱۳۲.

شمیسا، س. (۱۳۷۲). *کلیات سبک‌شناسی*. چاپ اول، تهران: فردوس.

صادقی، ع. (۱۳۶۳). «*تبدیل «آن» و «آم» به «اون» و «اوم» در فارسی گفتاری*». مجلهٔ زبان‌شناسی، سال ۱، شمارهٔ ۱، صص ۷۱–۵۲.
صادقی، ع. (۱۳۸۳). «*دو تحول آوایی در زبان فارسی (حذف و اضافه شدن صامت «ن» بعد از مصوت‌های بلند)*». مجلهٔ زبان‌شناسی، سال ۱۹، شمارهٔ ۲، صص ۱۰–۱.
صادقی، م. و پشت‌دار، ع. (۱۳۹۹). «*معرفی دست‌نویس بخشی از ترجمهٔ دیلمی قرآن کریم*». نامهٔ فرهنگستان (ویژه‌نامهٔ زبان‌ها و گویش‌های ایرانی)، شمارهٔ ۱۱، صص ۹۸–۷۹.
صفاری، ف. (۱۳۴۷). *شکوفه‌هایی از ادبیات مازندران*. تهران: پیروز.
عمادی حائری، س. (۱۳۸۸). *نسخهٔ برگردان (از مؤلفات زیدی سدهٔ هفتم تا هشتم هجری)*. ۲ ج، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
عمادی حائری، س. (۱۳۸۹). «*دربارهٔ سطربندی نسخه‌ها و اشاره به نقش متن و تعلیقات در صفحه‌آرایی نسخ خطی*». نامهٔ بهارستان، سال ۱۱، دفتر ۱۷، صص ۲۵۴–۲۵۳.
فرمانیان، م. (۱۳۸۷). *آشنایی با فرق تشیع*. قم: مرکز مدیریت حوزهٔ علمیهٔ قم.
قاجار ساروی، ا. (۱۳۹۲). *نصاب مازندرانی (نصاب طبری)*. تهران: رسانش نوین.
قوجائی خامنه، م. و موسوی‌نژاد، س. (۱۳۹۵). «*معرفی و تبیین گرایشات زیدی و ولایی مفسّر*». مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، دورهٔ ۱۲، شمارهٔ ۴۵، صص ۶۳–۵۳.
موسوی‌نژاد، س. (۱۳۸۰). «*آشنایی با زیدیه*». مجلهٔ هفت‌آسمان، شمارهٔ ۱۱.
موسوی‌نژاد، س. (۱۳۸۳). «*زیدیه از ظهور تا تأسیس حکومت*». مجلهٔ پژوهشنامهٔ حکمت و فلسفهٔ اسلامی، شمارهٔ ۱۳ و ۱۴.
مهدوی، م. (۱۴۰۵). «*مقاومت واژگانی در ترجمهٔ فارسی آیات در تفسیر طبری*». فصلنامهٔ علمی فرهنگی مترجم.
ناتل‌خانلری، پ. (۱۳۷۷). *تاریخ زبان فارسی*. چاپ ششم، تهران: فردوس.
هومند، ن. (۱۳۶۹). *پژوهشی در زبان طبری (مازندرانی) همراه با علایم زبان‌شناسی و اشعاری از رضا خراتی*. آمل: کتابسرای طالب آملی.
یوشیج، ن. (۱۳۷۱). *مجموعهٔ کامل اشعار نیما یوشیج (فارسی و طبری)*. چاپ دوم، تهران: نگاه.
The Holy Qur'an. (2013). Translated by Mehdi Elahi Qomshehei, 2nd ed., Qom: Torfeh.
Aqa Bozorg Tehrani, M. (ca. 1983). Al-Dhari'a ila Tasanif al-Shi'a. Beirut: Dar al-Adwa. [in Arabic].
Aqa Mohammadi, A. (2019). "Some phonetic features in the Haddadi commentary." Ayene-ye Miras, no. 65, pp. 287–214.
Ebrahimi, A. (2015). "Phonetic features of the translation of the Holy Qur'an into Old Tabari." Zabanpazhuhi (Language Research), vol. 7, no. 14, pp. 29–7.
Ibn Isfandiyar Katib, B. (1987). Tarikh-e Tabaristan: From the Beginning of the Founding of Tabaristan to the Domination of the Al-e Ziyar. Edited by Abbas Eqbal, Tehran: Padideh-ye Khavar Publications.
Ibn Nadim, M. (2012). Al-Fihrist. Tehran: University of Tehran.
Esmailpour Motlagh, E. (2001). "The songs of Amir Pazvari and Iranian syllabic poetry." Pazhuheshnameh-ye Olum-e Ensani, no. 32, pp. 122–99.
Ansari, H., & Schmidtke, Z. (2011). "The Zaydis of Iran in the 7th/13th century: Abu al-Fadl ibn Shahrdavir Deylami Gilani and his commentary on the Qur'an." Payam-e Baharestan, vol. 4, no. 14, vol. 1.
Borjian, H. (2009). "The Zaydi translation of the Qur'an into Tabari." Ayene-ye Miras, no. 15, pp. 163–105.
Borjian, H. (2020). "Historical developments of the Tabari language." Pazhuhesh-ha-ye Zabani-Adabi-ye Qafqaz va Kaspian, vol. 2, no. 1, pp. 35–9.
Bigdelu, M. (2021). "Tafsir Basa'er-e Yamini: Shortcomings and an examination of phonetic features." Ayene-ye Pazhuhesh, vol. 32, no. 190, pp. 316–297.
Pazvari, A. (2005). Divan-e Amir Pazvari. Edited and translated by Manouchehr Sotudeh and Mohammad Davudi Darzikolaei, Tehran: Resanesh.
Pourhadi, M. (2000). Zaban-e Gilaki. Rasht: Farhang-e Ilya.
Javadian Kutnai, M. (1996). Nouj (Javaneh): Some Tabari Poems by Mazandaran Poets. Tehran: Moein.
Dehkhoda, A. (1946). Loghat-nameh. Under the supervision of Mohammad Moein and Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran.
Deylami, E. (2009). Tafsir-e Ketab-Allah. With an introduction by Mohammad Emadi Haeri, Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
Zahabi, M. (ca. 2004). Al-Tafsir wa al-Mufassirun. Tehran: Avand-e Danesh.

Rahmati, M. (2010). "Report." Ketab-e Mah-e Din, no. 153.
Rahmati, M. (2012). "An ancient and newly found manuscript of Tafsir-e Ketab-Allah." Payam-e Baharestan, vol. 4, no. 15, pp. 615–613.
Rahmati, M. (2013). Zaydiyya in Iran. Tehran: Research Institute of Islamic History.
Rahmati, M. (2014). "Manuscripts of Tafsir-e Ketab-Allah and its copies." Miras-e Shahab, no. 76 and 77, pp. 26–3.
Resalat-Panahi, M., Mottaghi, H., & Shajari, R. (2021). "An examination and analysis of specific grammatical and orthographic features in Tafsir-e Sur'abadi." Pazhuhesh-ha-ye Dasturi va Balaghi, vol. 11, no. 19, pp. 118–91.
Rokni, M. (1972). "Grammatical characteristics of Tafsir-e Kashf al-Asrar." Journal of the Faculty of Literature and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, vol. 8, no. 29, pp. 154–132.
Shamisa, S. (1993). Kolliyat-e Sabk-shenasi. 1st ed., Tehran: Ferdows.
Sadeghi, A. (1984). "The conversion of 'ān' and 'ām' to 'un' and 'um' in spoken Persian." Zaban-shenasi (Journal of Linguistics), vol. 1, no. 1, pp. 71–52.
Sadeghi, A. (2004). "Two phonetic changes in Persian (deletion and addition of the consonant 'n' after long vowels)." Zaban-shenasi (Journal of Linguistics), vol. 19, no. 2, pp. 10–1.
Sadeghi, M., & Poshtdar, A. (2020). "Introducing a manuscript of part of the Deylami translation of the Holy Qur'an." Nameh-ye Farhangestan (Special Issue on Iranian Languages and Dialects), no. 11, pp. 98–79.
Saffari, F. (1968). Shokufe-hayi az Adabiyat-e Mazandaran. Tehran: Piruz.
Emadi Haeri, S. (2009). Nuskheh-ye Bargardan (from the Works of the Zaydi Authors of the 7th–8th Centuries AH). 2 vols., Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
Emadi Haeri, S. (2010). "On the lineation of manuscripts and a reference to the role of text and annotations in the layout of manuscripts." Nameh-ye Baharestan, vol. 11, no. 17, pp. 254–253.
Farmaniyan, M. (2008). Ashnayi ba Feraq-e Tashayyo'. Qom: Center for the Management of the Qom Seminary.
Qajar Saravi, E. (2013). Nesab-e Mazandarani (Nesab-e Tabari). Tehran: Resanesh-e Novin.
Qujaei Khameneh, M., & Mousavinejad, S. (2016). "Introducing and explaining the Zaydi and Walayi tendencies of the commentator." Motale'at-e Taqribi-ye Mazahib-e Eslami, vol. 12, no. 45, pp. 63–53.
Mousavinejad, S. (2001). "An introduction to the Zaydiyya." Haft-Aseman, no. 11.
Mousavinejad, S. (2004). "The Zaydiyya from emergence to the establishment of government." Pazhuheshnameh-ye Hekmat va Falsafeh-ye Eslami, no. 13 and 14.
Mahdavi, M. (2026). "Lexical resistance in the Persian translation of verses in Tafsir-e Tabari." Faslnameh-ye Elmi-Farhangi-ye Motarjem.
Natel-Khanlari, P. (1998). Tarikh-e Zaban-e Farsi. 6th ed., Tehran: Ferdows.
Houmand, N. (1990). Pazhuheshi dar Zaban-e Tabari (Mazandarani) همراه با 'Ala'em-e Zaban-shenasi va Ash'ari az Reza Kharati. Amol: Ketabsara-ye Taleb Amoli.
Yushij, N. (1992). Majmu'eh-ye Kamel-e Asha'ar-e Nima Yushij (Farsi va Tabari). 2nd ed., Tehran: Negah.